

198 Het denkende hart te zijn

Wat maakt wie wij zijn, wat maakt dat ik een mens ben, werkelijk mens? Mijn gedicht (blog 197) luidde bij de jaarwisseling het verleden uit en riep mij op als mens voor mijn toekomst te stáán. Het leidde tot mooie, waardevolle lezersreacties, tot betekenisvolle gedachtewisselingen per email. Het is immers niet vanzelfsprekend, voor je toekomst stáán. De theoloog Dietrich Bonhoeffer verbond aan zijn geloof de uiterste maatschappelijke consequentie, keerde in 1939 vrijwillig uit Amerika terug en sloot zich uiteindelijk aan bij het verzet van zijn zwager wiens groep een mislukte aanslag op Hitler pleegde. Bonhoeffer werd vlak voor de Duitse capitulatie opgehangen. Jaren eerder had hij – bij de toenemende naziterreur – aan het begin van een nieuw jaar de vraag gesteld: *Wie houdt stand?* In zijn brieven uit de gevangenis – verzameld in het boek *Verzet en Overgave* – maakt hij ons deelgenoot van de strijd van de mens die weigert zijn situatie te ondergaan als lot, die *denkend en analyserend zijn weg zoekt tussen halsstarrig verzet en laffe overgave*. Bonhoeffer wint die strijd en bereikt een morele vrijheid die hem in staat stelt mondig mens te zijn en te leven voor anderen. Hij betaalde de hoogst denkbare prijs toen hij nog maar 39 jaar oud was. Toen ik in 1982 *Verzet en Overgave* las, was ik ook 39 jaar oud, gelukkig met Louise en twee zonen. Sindsdien zijn Bonhoeffers woorden voor mij – zoals voor miljoenen – één van de fundamenten onder de levenshouding waaraan ik trouw probeer te zijn.

Bonhoeffer – 2e van rechts – niet lang voor zijn executie.

Een mens die voor zijn toekomst stáát. Daar is – zo schreef Bonhoeffer – *morele moed* voor nodig. Het is gemakkelijk – té gemakkelijk? – om daarover aan het begin van 2023 na te denken in een land waarin we – letterlijk – grenzeloze vrijheid bezitten terwijl op slechts 2000 km afstand van mensen de hoogste morele moed wordt gevraagd. Het lijkt erop dat wij weinig morele maatschappelijke moed nodig hebben, er worden van ons geen maatschappelijke offers gevraagd. Maar toch – vormt moed in ons persóonlijk leven

niet de basis voor onze levenshouding? Ik wil het wagen om in deze blog iets te schrijven over de moed om overeind te blijven in ons persóonlijk leven, als wij daarin – bijvoorbeeld – bedreigd worden in ons diepste levensgeluk, als de dood onontkoombaar lijkt.

* * *

Daar stonden wij op 30 juni 1992, Louise en ik. Het was rond het middernachtelijk uur, de heldere sterrenhemel vormde een feestelijk glinsterende koepel boven het plein bij kasteel Doornwerth. Ook zij stonden daar in een halve kring: onze kinderen Robert, Jente en Martijn met nog veertig geliefden en vrienden; wij keken in hun gezichten, zij in de onze – we waren op elkaar gericht.

Orkestklanken golfdén zacht over het plein – het was het slotakkoord van een prachtig feest, we waren 25 jaar getrouwd. Maar er was ook de schaduw van wat we allemaal wisten: Louise had, 48 jaar oud, een mogelijk dodelijke kanker, de prognose van de artsen en het behandelprotocol waren zonder levensperspectief. Toch hadden we eerder die avond in onze feestrede woorden van hoop gesproken, onder meer Havel citerend: “Ik kan niet leven zonder hoop”.

We hoorden het voorspel van het wonderschone *Cantique de Jean Racine*, in 1865 gecomponeerd door de toen 19-jarige Gabriel Fauré. Louise en ik zetten in met de eerste woorden van ons lied *Voor nu en morgen*, maar we sloten allen samen af:

Rond 't middernachtelijk uur, als sterren aan de hemel staan,

klinkt stil ons lied, het feest is haast gedaan, [...]

Wij vatten nieuwe moed:

het leven mag weer verder gaan, want liefde maakt het goed!”

* * *

Daar stonden wij op 19 mei 2014, Louise, Jente, Robert en ik. Het was niet afgesproken, maar Robert wenkte onze kleinzonen Jesper en Lennart en zonder enige aarzeling kwamen ze bij ons. Zo stonden we met z'n zessen rondom het lichaam van Martijn, onze gestorven zoon, broer en oom. Het was half negen in de avond en achter ons was er het licht van het avondrood dat het water van de vijver van de begraafplaats Kranenburg zacht kleurde. Ook zij stonden daar, de meer dan honderd geliefden en vrienden – wij keken in hun gezichten, zij in de onze, verbonden rond Martijn.

Orkestklanken golfdén zacht door de aula – het was het slotakkoord van een liefdevol afscheid, een afscheid voorgoed. De schaduw van de dood drukte op ons hart. En toch: we hoorden allen het voorspel van het wonderschone *Cantique de Jean Racin* en zongen:

**Wij staan hier rond Martijn, verdriet zoekt zingend zich een weg –
Toch klinkt ons lied: wij vatten nieuwe moed,
het leven mag weer verder gaan, want liefde maakt het goed!"**

* * *

Taal is het voertuig van onze geest. Zijn er woorden die voor ons de morele basis zijn van ons bestaan, die tonen wat wij ten diepste voelen, denken, ervaren? Zijn er woorden in ons leven waardoor de feiten uiteindelijk niet beslissend zijn, maar wel de kracht die we hebben om een gelukkig bestaan te hebben mét de feiten, ongeacht of ze mooi, bedreigend of verdrietig zijn?

Om voor onze toekomst te stáán hoeven we geen helden te zijn maar kunnen we wel luisteren naar woorden die ons helpen om moed te verzamelen. Woorden van mensen die geen bovenmenselijke personen waren of zijn, geen heiligen.

Zoals Bonhoeffer die de moed had om de feiten te aanvaarden en zichzelf niet koesterde in zelf-medelijden, geen medelijden van anderen wilde opwekken door slachtoffergedrag. In de gevangenis schreef hij: "Aarzel niet langer, ga de storm in en handel." Door zijn houding en gedrag vroegen bewakers zich af wat voor een bijzonder mens Bonhoeffer was.

Misschien kende Etty Hillesum het antwoord op die vraag. Toen de Israëliëische schrijver David Grossman op 20 november 2022 de Erasmusprijs ontving, eerde hij in zijn dankwoord Etty Hillesum. Zij immers schreef dat ze 'het denkende hart van de barak' wilde zijn, daar waar mensen het denken en voelen liefst uitschakelden.

Grossman noemde dit haar 'persoonlijke, heldhaftige rebellie' en hij ontleende er een motto aan: "Het denkende hart te zijn. Telkens weer, het denkende hart."

Bonhoeffer en Hillesum waren een denkend hart. Deze blog begon met een vraag: Wat maakt wie wij zijn, wat maakt dat ik een mens ben, werkelijk mens? Ik kan er alleen voor mijzelf een antwoord op proberen te geven:

Alleen als ik het denkende hart ben waarin gevoel en rede sámen mij een weg wijzen zal ik moed bezitten om bestand zijn tégen de feiten en vóór mijn toekomst te kunnen staan. Ik probeer het.

Wij zongen over moed en liefde. Maar de meeste van deze is de liefde.

Cantique de Jean Racine van Gabriel Fauré. Er zijn – hoe kan het anders – heel veel uitvoeringen van dit meesterwerk, waarin het koor wordt begeleid door een orkest, door orgel of piano.

1. [The Cambridge Singers begeleid door orkest](#), de langzaamste uitvoering. Het door het orkest gespeelde voorspel in deze opname gebruikte ik als drager van ons lied, in 1992 en 2014. In 2007 sloten wij ons 40-jarig huwelijksfeest, op hetzelfde plein als in 1992, ook met dit lied af. Toen met een veel groter gezelschap, want onze kleinzonen Jasper en Lennart en vrijwel al onze neven en nichten waren er ook bij!
2. [Het Groot Omroepkoor begeleid door orgel](#). Een opname in het schitterende Concertgebouw in Amsterdam. Je zult er maar bij mogen zijn!
3. [Cappella Amsterdam begeleid door piano](#). De snelste uitvoering.